

Т.ҚАЙЫПБЕРГЕНОВТЫҢ ТЕҢЕҰЛЕРДИ ҚОЛЛАНЫҰ ШЕБЕРЛИГИ – РУЎХЫЙ ДЕРЕК

Пирниязова Алима Кудияровна,
НМПИ доценти, филология илимлериниң докторы (DSc)
Өзбекстан, Нөкис қаласы

Аннотация: Язык произведений Каракалпакского народного писателя Т. Кайыпбергенова является источником духовной культуры народа. В статье раскрывается поэтическое значение функции одного из видов тропа – сравнение в создании образа героев, а также мастерство писателя в их использовании. Также отмечается значение языка произведений писателя в сфере воспитания личности.

Ключевые слова: Троп, сравнение, источник духовности, литературный язык, язык художественного произведения, стиль, лингвопоэтика.

Әдебий тилдиң раўажланыўына көркем сөз шеберлери - жазыўшылар, шайырлар белгили дәрежеде өз тәсирин тийгизеди. Сонлықтан да салмақлы орны бар көркем сөз усталарының сөз қолланыў өзгешеликлерин үйрениў тил илиминде үлкен әҳмийетке ийе мәселелердиң бири. Бүгинги жас әўладқа қарақалпақ тилиниң сөз байлығын көркем шығармалар мысаллары тийкарында хәм сөз қолланыў шеберлигин үйретиў арқалы тәрбиялаў актуаль мәселелерден есапланады. Оларға шығармалар оқыўды, түсиниўди, қарақалпақ тилиниң көркем сөзин үйрениўди тәрбиялаў арқалы жеткерип бериў филологлардың ўазыйпасы.

Хәр бир шайыр ямаса жазыўшы тилдиң ең жақсы сөзлерин ең биринши халқынан үйренеди десек қәтелеспеймиз. Сонлықтан көркем шығарма тилин таллағанда оны улыўма халық тили менен байланыстырыў керек. Өйткени көркем әдебият миллет тилиниң ғәзийнеси болыўы менен бирге сол тилге керекли жаңа мәни бериўдиң де дереги болып есапланады. Бул бириншиден, сөз зергерлериниң улыўма халық тилиниң өмирге айрықша байланысын қалай қолланғанын көрсетеди, екиншиден, сөз қолланыў усылын яғный көркемлик шеберликтин тил арқалы қалай жүзеге асыўын анықлайды. Көркем шығарманың тили, жазыўшы я шайырлардың стили мәселелери тил илиминде де, әдебияттаныў илиминде де изертленип киятыр. Бул бағдарда В.В.Виноградов, Л.И.Тимофеев, З.Қобдалов,

И.Султан, Б.Йўлдошев, Р.Сыздықова т.б. мийнетлерин атап көрсетсек болады.

Қ. Султанов: «Лингвистикалық ҳам әдебияттануы стилистикасы жақын ўақытларға шекем бир-бири менен жүдә жақын араласып раўажланып келди. Хәзирги дәўирдеги әдебияттануы илиминин жетискенликлери лингвистикалық стилистика менен әдебий стилистиканың шегарасын жүдә жақсы етип айырып берди. Оның айырмашылығы қыйын емес, лингвистикалық стилистикада тилдің текстке қатнасы анықланады. Лингвистлер тексттиң стильлик өзгешеликлерин ашады, әдебиятшылар тексттиң идеялық мазмунын ашыўға қаратады» - деп жазды [8:67-б.].

XIX әсирдеги шайырлардың шығармалары тилин лингвистикалық жобада изертлеў, олардың қарақалпақ әдебий тили тарийхындағы орнын анықлаўға арналған жумыслар тилшилер тәрәпинен 1960-жыллардан баслап Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалы Н. Дәўқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият институтының қурамында қарақалпақ тилиниң тарийхы хәм диалектологиясы бөлими ашылғаннан кейин басланды. «Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили» атлы мийнетте XIX әсирдеги шайырлар шығармаларының фонетикалық, лексика-семантикалық хәм морфологиялық өзгешеликлерин үйрениў арқалы олардың қарақалпақ тили тарийхындағы орны көрсетилди [5].

Бул мийнетте қарақалпақ классиклери шығармаларындағы қолланылған сөзлер тарийхий шығысы бойынша - араб-парсы, рус тилинен кирген сөзлер, қолланылыў жийилиги бойынша - гөнерген сөзлер, неологизмлер, мәнилердиң парадигматикалық қатнасы бойынша - омонимлер, синонимлер, антонимлер, табу хәм эвфемизмлер деп қолланылыў өзгешеликлерине кеңнен тоқталады, пайдаланылған сөзлерди тематикалық топарларға ажыратады [5].

Буннан кейинги дәўирде Д.С. Насыровтың, Д. Сайтовтың мийнетлеринде қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының

фонетикалық, лексикалық, морфологиялық өзгешеликleri улыўма жобада изертленди хэм бул жумыслар басқа да көркем сөз шеберлериниң тилин кеңнен изертлеўге баслама болды [5;6].

Соңғы жыллары белгили сөз шебери И. Юсупов шығармаларының тил өзгешеликleri илимпазлардың хэртэреплеме изертлеў объектине айналды [1;6].

В.Г. Белинский А.С. Пушкин шығармаларын таллаў жасағанда айтқан сөзи бар: «Шайыр өзи туўралы айтса да халқы, ели туўралы айтады». Себеби шайыр өзин халықтан бөлекпен деп есапламаса керек.

Т. Қайыпбергеновтың «Суўық тамшы» повестиндеги стилистикалық қураллардан троплардың бир түри – теңеўлерден қолланыў өзгешелигин, тилин лингвистикалық көз-қарастан үйрениў арқалы жазыўшының көркемлик, сөз қолланыў шеберлиги ҳаққында ортақласамыз.

Әдебий шығармалардағы көркем образларды дөретиўдиң бирден бир қуралы тилдеги сөзлер болып табылады. Жәмийетлик турмыста тилдеги сөзлерди қолланыўдың хэр қыйлы формалары бар. Олар өзлериниң қолланылыўына қарай жай сөйлеў тили, әдебий тил, поэтикалық тил болып бөлинеди. Булардың негизинде халықтың сөйлеў тили жатады.

Тилдеги жай сөйлеў формасы күнделikli хэр бир адамның турмысында қолланылып жүрген сөзлердиң жыйындысынан ибарат. Бунда жерде тилдиң адамлар арасындағы сөйлесиў, пикирлер алмасыў, қатнас қуралы екенлиги түсиниледи. Ал көркем шығармаларда, газета-журнал, театр, ғалаба хабар қуралларында әдебий тил қолланылады. Олар арасында да хэр қыйлы болып бөлиниўшилик бар.

А.Бекбергенов: «Тил стилистикасы әдебий тилдеги сөзлердиң, фразеологиялық дизбеклердиң, сөз формаларының хэм конструкциялардың стильлик қатнасларын, олардың стилистикалық белгилерин анықлайды, ал сөйлеў стилистикасы сөйлеў материалларын стильлик дифференцияға сәйкеслеп қурыў нызамлылықларын үйренеди», - деп жазады [2:3-б.].

Инсан турмысының тил куралы арқалы көркем шығармада сәўлелениўинде көркемлик, образлылық, экспрессивлик-эмоционаллық сүўретлеўлер, тәрийплеўлер айтылажақ ой-пикирдиң тәсирлилик күшиниң өткирлиги көринеди.

Шығарманың тили төмен болса, оны адам оқый алмайды. Соның ушын да тил – көркем шығарманы сыпатлаўдың негизи. Поэтикалық тил - бул тек көркем шығарманың тили. Сонлықтан да оны жай сөйлеў тили, әдебий тилден өзгешерек деп түсиниў керек. Себеби, бунда белгили мақсетке қаратылған ўақыяларға жасырынып турған, дәўирдиң социаллық мазмунын ашып бериўге арналған, адам өмириниң картинасын дөреткен сөзлер болып табылады. Поэтикалық тил - анаў я мынаў жерден пайда болатуғын тил емес, ол өзиниң негизин улыўма халықтың сөйлеў тилинен алған, оның нормаларын өзинде жәмлестирген тил. Сонлықтан поэтикалық тилдиң бир өзгешелиги адамлардың турмысында болып атырған ўақыялардың социаллық мазмунын ашып бериўге қаратылған болады, шығарманың идеясын анықлайды, идеяға байланыслы тил форма болады, ал характердиң ашылыўына байланыслы мазмун болады. Екиншиден, поэтикалық тилдиң өзгешелиги – жазыўшының ойларын, сезимлерин сүўретлеў куралы. Усы еки өзгешелик поэтикалық тилдиң сыпатлы белгиси болады. Үшиншиден, поэтикалық тилдиң және бир өзгешелиги бар, ол адамларға тәсир етиў сезимдарлығы менен байланыслы.

«Суўық тамшы» повестинде «Күнделик дәптер арқалы жазыўшы болған ўақыяны баянлайды. Шығармада балқып отырған денеге тамған суўық тамшы көрсетиледи. «Өмирдиң хәм усындай суўық тамшысы бар-ә!» - деди (9:395-б).

Тилдеги хәр бир сөз көркем әдебият материалы хызметин атқарады. Жазыўшының шеберлиги сол сөзди орынлы хәм дурыс қолланып билиўинде.

Т.Қайыпбергенов халық тилиндеги сөз маржанларын сайлап отырып, өз шығармасын барынша сулыў қурыўға урынады. Шығармаларында қарақалпақ халқының өзине тән миллий өзгешелигин, оның үрп-әдетлерин дәўирге сай етип сўўретлеп береді. Қаҳарман портретлерин жасаўда ана тилиниң кең мүмкиншиликлеринен шеберлик пенен пайдаланады.

Троплар тилде, көркем шығармада үлкен әҳмийетке ийе. Шығарма тилиниң образлылығы, көркемлиги усы троптың, оның түрлериниң орынлы және шебер қолланылыўы менен тиккелей байланыслы. Тилдиң образлылығы ушын хызмет етиўи – троптың тийкарғы хызмети. Троптың бир неше түрлери бар, Т.Қайыпбергеновтың «Суўық тамшы» повестиндеги тийкарынан теңеўлердиң қолланылыўын таллап қараймыз.

Теңеўлер көркем әдебиятта бир нәрсени екинши бир нәрсеге салыстырып сўўретлейди. Көркемлеў қуралларының хәм көркем әдебияттың ең баслы зәрүрликлериниң бири. Теңеўлер тийкарынан сөзге *дай/дей, тай/тей, ша/ше, дайын/дейин, тайын/тейин* аффикслериниң хәм *яңлы, мезгер, усаған, сыяқлы, тәризли, тәкәббил* көмекши сөзлериниң жәрдеми менен жасалады. Қарақалпақ тилиндеги теңеўлерди изертлеген П.Нажимов олардың қурылысы жағынан төмендеги белгилерден туратуғынлығын көрсетеди:

1. Теңеўши предмет - Теңеў хызмети. 2. Теңеўши предмет-Теңеў образы. 3. Усы салыстырылып отырған еки предметке де ортақ болған, яғный теңеў ушын ортақ болып отырған қәсийет-теңеў тийкары. 4. Грамматикалық көрсеткиш -Теңеў көрсеткиши. [4:12-б.]

Повестьте теңеўлер атап өтилген хәр қыйлы усыллар арқалы жасалғанын көриўге болады:

Бармақлары *полат сыяқлы*, арқамды мочалка менен емес, муштай тас пенен ысып атырғандай, зорға шыдадым (9:395-б).

Түби геўленген *ақ теректей* бир шайқатылдым (9:422-б).

...*Орақтай* ай қарсы алдымда булттан шығып киятыр (9:422-б).

Т.Қайыпбергенов теңеулерди стильлик мақсетте қолланған. Сүүретлеген нәрсесин автор айрықша атап көрсетиу ушын, оқыушының ядында қалдыруу, соған дыққат аударуу ушын жигиттиң бармақларын полатқа, айдың формасын ораққа, Камалдың турысын түби геуленген ақ теректиң шайқатылыуына теңеу арқалы образлы пикир жүритип, бир-бирине салыстырып теңеп көрсетеди. Усы сүүретлеу арқалы айтажак ой көркем, тәсирли берилип тур.

Бул шығармадағы теңеулерди анализлегенде теңеулердиң төмендегидей мәнилерде қолланылғанын көриуге болады: Адамға байланыслы қолланылатуғын теңеулер; Мифология ямаса ауызеки әдебият қахарманларына байланыслы теңеулер; Қоршаған орталыққа байланыслы қолланылатуғын теңеулер. Теңеулерди мәнисине қарай булай бөлиу тосыннан болған емес, себеби әдебияттаныу көз-қарасынан алып қарағанда Қ.Мақсетов төмендегидей түрлерин көрсетеди: Тәбият кубылыслары хәм затлар менен байланыслы теңеулер; Халық турмысы, өндирис қуралларына байланыслы теңеулер; Хайуанатлар дүньясы менен байланыслы теңеулер [9:198-6].

Адамға байланыслы теңеулер адамның сыртқы көринисин хәм ишки сезими менен минезин билдириуине және ис-хәрекетине байланыслы, адамды тәриплеуши болып хәр түрли мәнини билдиреди.

Мойны қуйып қойғандай, дуғыжым, нық еки ийини теп-тең булшық етлери бөлек- бөлек, палўан тамырлары сирескен, гилт-гилт қозғалады.

Көкиреги кең сандықтай. Сом полаттай жумыры қара билеклерин, арыстай балтырларын жүн басқан. Әййемги Египет скульпторларына мегзес бир жигит (9:395-6).

Бул мысаллардағы теңеулердиң барлығы да қоршаған орталықтағы предметлердиң түр-түси, көлеми, сапасы т.б. белгилери адам мүшелерин тәриплеу ушын қолланылған. Адамның ис-хәрекетлерине байланыслы теңеулер Т. Қайыпбергеновтың бул шығармасында көплек ушырасады: -

дай, -дей қосымтасы теңеў жасаўшы басқа қосымталарға салыстырғанда өнімliliги менен ажыралады. Бул қосымтаның мәниси тийкарынан, теңеўди, салыстырыўды билдирип келеди. «Суўық тамшы» повестинде теңеўлердиң жасалыўында да бул қосымта өнімли жумсалады.

Кең дәлизге қағылған фотовитринаның алдында бир топар жигитлер быған-жыған, суў таласқан *қошқарлардай* бириниң қолтығына бир бас тығып үңилип атыр... (9:418-б). Жийиркенип *кирпидей* жыйырылдым (9:395-б). Базда апам Бийбизада кемпир менен сөйлесе қойса, бир уядан ушқан *қумырыдай* жуғыр-жуғыр сөйлеседи... Бул скамейкада көбинесе жигитлер, қызлар сымға қонған *қарлығашлардай* дизилип отырар еди (9:427-б).

Биринши мысалда жигитлердиң хәрекетин суўға таласқан қошқарларға теңейди. Екинши мысалда кирпиниң жыйырылса дөп-дөңгелек болып қалатуғынын елеслетиў арқалы адамның жийиркенгендеги жағдайын теңеў усылы менен сүўретлейди. Үшинши хәм төртинши мысалларда қумырылардың татыў қус екенлигин, еки хаялдың әжик-гүжик сөйлесиўин соған теңесе, қарлығашлардың қатарласып отырыўына жигит-қызлардың отырысын теңейди. Жазыўшы бул жерде шеберлик пенен адамлардың хәрекетлерин хайўанат хәм қуслардың хәрекетлерине теңейди.

Қойыў қара қаслы, басын кеше яки бүгин пәки менен қырғызыпты, *мәйектей* жылтыр (9:395-б). Ол трибунаға көтерилген гезде ақ жаўлығын желкесине түсирип жиберди, бир жумақ *пахтадай* шашы шамал менен желкилдеп, қуяш нурына шағылысып, *гүмистей* жалт-жулт етип турды (9:397-б). Абайлап қарасам, апамның ақ жүзи жуқарып, әжимленип қараўытқан, қабағы қатып, қуўарыпты, айсыз *түндей* қара шашларының жарыдан басымы ағарып кетипти (9:403-б). Лена бийдай рең, шашын Пушкинниң «У лукоморья...»сындағы ғоза шағып отырған тыйынның *қуйрығындай* қылып төбесине түйген дөңгелек қой көзли сулыўшық қыз. Шаншылған *шегедей*, аяқларын тық-тық басып, ақ кофтасы үстинен қара

сызық болып тартылған жалғыз бурымы жан питкендей ойнақшып, булт-булт таўланып кетип баратыр (9:415-б).

Қоршаған орталыққа байланысly қолланылатуғын теңеўлерди жазыўшы бул повестыте өзиниң бақлаўларынан келип шығып көплеп қолланады: Қара булт басқан *аспандай* түнерген (9:401-б). Өзи де *айнадай* тегис (9:400-б). *Көпшиктеи* қара сумкасы менен мени қоса арқалап, үйме-үй жүргенлери еле көз алдыма келеди (9:390-б). Таң *сүттей* ағара басласа, көше бойларындағы гүллән көк өсимлик шыққа малынып, гүмис сынығы илингендей жылтырасады, назбай гүллердиң ийиси аңқып, мурын қышытады (9:410-б). Канн гүллери қуяшламаға сейил етип шыққан Африка *таўысларындай* күн менен жарысып қызара қанат жаяды (9:410-б). Үлкенлиги мектеп *доскасындай* ақ қағазға 6x9 үлгисиндеги сүўретлер жабылтырылған (9:418-б). Ерте үлгерип жұмысқа баратырсам, *қардай* ақ *мамық жүн орамал* жамылған Зыяда краннан суў әкелатыр (9:421-б).

Жазыўшы көз-қарасы, түсиниги, ойлаў шеңбери арқалы басқаларға усамаған, өзине тән теңеўлер жасайды.

«Суўық тамшы» повестинде теңеўлер тиркеўишлер, киби, яңлы, мегзес, мисли ҳәм т.б. көмекши сөзлер қатнастырылып, шығарма тилинде тәсирлилик пайда етеди. Жазыўшы шығармасында *киби* тиркеўишин теңеў жасаўда өнимли қолланған. Бирақ тула беденим босасып, оның пискен қызыл алма *киби* жүзлериниң айға шағылысқанын, еринлерим оның сексеўилдиң *қозындай* ғыжлаған еринлерине тийгенин билемен...*Мисли* үндеў белгиси (9:413-б). Әййемги Египет скульптураларына *мегзес* бир жигит (9:397-б.).

Мысалларда жазыўшының пикирлери теңеўлер арқалы бири екиншисин толықтырып, көркемлиги, эмоциональлығы артып барады. Троптың теңеў түри жазыўшының дерлик ҳәм бир шығармасында ушырасады. Онда салыстырмақшы болған ўақыялар ҳәр тәреплеме образлы, экспрессивлик, эмоциялық тәсирлерге бай болыўда, терең, көркем

образлылықты пайда етиўде оғада зәрүрли көркем сүүретлеў куралы хызметин атқарып келген. Белгили бир жазыўшының сөз қолланыў шеберликлерин, айырым көркем шығармалардың тил өзгешеликлерин лингвистикалық жақтан үйрениў қарақалпақ тил илиминде еле жетерли дыққат аўдарылмай атырған мәселелердин бири.

Т.Қайыпбергенов бул повестыте тилдин көркемлеў куралы - теңеўлерди шеберлик пенен кең қолланған.

Теңеўлерди берийде *мисли, киби, сыяқлы* усаған көмекши сөзлерден, *дай/дей, тай/тей* қосымталарынан пайдаланған. Шығармада теңеўлердин мәнилик қолланылыўы бойынша адамға байланыслы, оның сезимди, ис-хәрекетти хәм қоршаған орталыққа байланыслы түрлери қолланылғаны мысаллар арқалы көрсетип берилди. Теңеўлер шығарманың тилин көркем етип берийде үлкен хызмет атқарған.

Әдебиятлар

1. Алламбергенова Г. И. Юсупов асарларида фразеологизмларнинг услубий кулланилиши. Филол.ф.бўйича фалсафа доктори (PhD), дисс. автореферати. – Нукус, 2019. 47 б.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, 1990.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаҳарманлық дэстанларының поэтикасы. Ташкент, 1965.
4. Нажимов П. Сравнение в каракалпакском языке. АКД, Нукус, 1994.
5. Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. Нөкис, 1995.
6. Пирниязова А. Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хәм оның стилистикалық имканиятлары. Монография. Нөкис: Қарақалпақстан, 2020. -176 б.
7. Сайтов Д. XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили. Нөкис, 1989.
8. Султанов Қ. Инсан қудирети. – Нөкис: Билим, 1992. 170 б.
9. Қайыпбергенов Т. Роман, повестьлер. Нөкис, 1978.